

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 1341, inventory 33, dossier 4060, 7 p.

Rozhdestvenskiy S. V. *Istoricheskiy obzor deyatelnosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. 1802-1902* [Historical overview of the activities of the Ministry of Public Education. 1802-1902]. Sankt-Peterburg, 1902, 840 p.

Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. Tsarstvovanie Nikolaya I (1825-1855) [Collection of resolutions on the Ministry of Public Education. Reign Nikolaya I (1825-1855)]. Sankt-Peterburg, 1875, vol. 2, pp. 417-420.

Чепіженко В. В.

УДК 929Річард2:94(410.1/.3)“1377/1399”

РЕНЕСАНСНІ ЕЛЕМЕНТИ В ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИКАХ РІЧАРДА II ПЛАНТАГЕНЕТА

У статті здійснена спроба виявити елементи «ренесансної монархії» в Англії XIV ст. У центрі дослідження – політичні практики та концепція правління Річарда II Плантагенета. Спираючись на методи історичної реконструкції та компаративних студій, автор доходить висновків про наявність в діях та ідеях англійського монарха певних ренесансних рис.

Ключові слова: Річард II Плантагенет, політичні практики, Ренесанс, тиранія, Англія, XIV ст.

Особисте правління англійського короля Річарда II Плантагенета довгий час сприймалося як поступове сходження до тиранії, обумовленої в кращому випадку містичним світосприйняттям монарха [41], в гіршому – його нестабільним психічним станом [45]. У будь-якому випадку, безсумнівним є те, що перед нами одна з найскладніших особистостей, які лише з'явилися на авансцені світової історії. Спритність, наполегливість, в певному сенсі, аморальність та розрахунок, з якими діяв король у період 1397-1398 рр., дали одеському історику початку XX ст. В. Е. Круману право констатувати, що «тип тирана, який вважають зазвичай

характерним для Італії епохи Ренесансу, міг зрости й під іншими небесами, ніж ті, що простягалися над Апеннінським півостровом» [9, с. 468].

Мета нашого дослідження полягає у віднайденні ренесансних елементів у концепції правління та політичних практиках Річарда II. Аналіз внутрішньої та зовнішньої політики монарха, здійснюваного ним патронажу та покровительства, репрезентації влади, виявлення в них новаторських рис складуть основу наших розшуків. Звернення до культурних тенденцій епохи, а також історіографії вивчення англійського Ренесансу доповнять цілісність картини. Доцільність поставлених завдань обумовлена їх науковою новизною.

Джерельна база дослідження представлена парламентськими актами [31; 32] та численними наративними джерелами: політичними поемами [38], художніми творами [16; 21; 22; 53], а також історичними хроніками. Останні слід диференціювати на ланкастеріанські [27; 28; 46; 54] та рікардіанські, котрі, в свою чергу, поділяються на цистерціанські [29; 43] та французькі [50; 51].

Традиційно у вітчизняній [10; 11; 15] і зарубіжній [34; 44] історіографії проникнення ренесансних гуманістичних ідей на Британські острови прийнято пов'язувати з епохою правління англійського короля Генріха VIII та шотландського монарха Якова IV, більш конкретно – з іменами таких видатних діячів того часу, як Полідор Вергілій, Томас Мор, Джон Колет, Вільям Тіндейл та ін.

О. В. Дмитрієва датує зародження ранньогуманістичних тенденцій в англійській літературі другою половиною XIV ст., пов'язуючи їх з іменами Джеффри Чосера та Джона Вікліфа [10, с. 172]. Проте сучасна українська дослідниця Н.М. Торкут вважає, що відносно англійської культури XIV – XV ст. закономірно говорити лише про спорадичні прояви певних гуманістичних тенденцій, обумовлених знайомством окремих видатних особистостей з ідеями та працями італійських сучасників: «Об'єктивно-історичні передумови, що сприяли поширенню гуманізму, склалися в Англії значно пізніше, ніж у більшості континентальних країн» [17].

Ю. М. Саприкін вважав засновником англійського гуманізму Джеффри Чосера, «Кентерберійські розповіді» якого були одним з перших реалістичних творів епохи Відродження [15, с. 42]. Ставлячи питання, яким чином в Англії XIV ст. притаманний культурі Відродження антропоцентризм став важливою рисою світосприйняття поета, дослідник дає на нього лише одну відповідь: Чосер мав можливість безпосередньо сприйняти ідеї італійського гуманізму. Феномен Чосера трактується Ю. М. Саприкіним як поодинокий випадок, не характерний сучасній йому Англії. Більш того, історик відзначає, що королівський двір Едварда III та Річарда II лишився байдужим до творчості поета [15, с. 12].

Ми від початку зазначимо, що не погоджуємося з подібними висновками радянського вченого. Коментуючи викладені вище моменти, необхідно констатувати, що вже у 80-ті роки XIV ст. Джеффри Чосер отримав загальне визнання як поет. Його молодший сучасник Томас Аск назвав автора «Троїла та Крессіди» «благородним англійським поетом-філософом», а француз Еташ Дешан зазначив, що в поезії Чосер рівня великому Овідію [4, с. 16]. При дворі Чосер також був знаний: він не лише перебував на королівській службі¹, але й писав на замовлення найясніших осіб² [3].

Можливість особисто сприйняти ідеї італійського гуманізму в Англії XIV ст. мав не тільки Чосер. Між Англією та Італією були встановлені доволі міцні торговельні, династичні, політичні та військові зв'язки. Так, адресатом Річарда де Бері, вихователя Едварда III, був Франческо Петрарка, а Лайонел, герцог Кларенс, другий син Едварда III, одружився з Валентиною, дочкою Галеац-

¹ Джеффри Чосер вперше був прийнятий до двору ще в травні 1357 р., згодом служив в англійському контингенті у Франції, потім виконував ряд дипломатичних місій на континенті. У 80-ті рр. працював на лондонській митниці, був хранителем деяких королівських палаців, а в 1389-1391 рр. взагалі займав посаду доглядача королівських мануфактур (тобто був головною особою, відповідальною за будівельні роботи в королівських палацах). Після відставки Річард II нагородив Чосера почесною синекурою та пенсіоном, який був підтверджений після приходу до влади Генріхом IV.

² У 1369 р. Дж. Чосер на замовлення Джона Гонта, герцога Ланкастерського, третього сина Едварда III, пише «Книгу герцогині» – елегію на смерть Бланки Ланкастерської, а близько 1388 р., на замовлення королеви Анни Богемської, складає «Легенду про славетних жінок».

цо Вісконті. Сам Галеаццо вів особисте листування з Едвардом III [35]. У 1379 р. велися переговори про можливість шлюбу Річарда II та Катерини, дочки Барнабо Вісконті. Під час своєї мандрівки Італією Генрі Болінброк (майбутній король Генріх IV) відвідав могилу герцога Кларенса, а в Мілані мав романтичну інтригу з Лючією Вісконті, яка згодом була видана заміж за графа Кентського. У римській консисторії наприкінці XIV ст. перебував англійський кардинал Адам Ітонський, наступник Саймона Лангема. Як італійський кондотьєр прославився Джон Гоквуд (в Італії знаний під ім'ям Джованні Акуто). На допомогу папі Боніфацію IX до Італії мав намір відбути Джон Голланд, єдиноутробний брат короля Річарда. Останній також деякий час роздумував над пропозицією герцога Орлеанського про сумісний похід на Мілан.

Вже згаданий нами вище В. Е. Крусман у своїй дисертації “На заре англійського гуманізму. Англійские корреспонденты первых итальянских гуманистов в ближайшей обстановке” [9], яка побачила світ в Одесі 1915 р., висунув ідею, що ренесансний гуманізм, не дивлячись на всі його новаторські риси, був зрочений на середньовічному ґрунті, і відбулося це в XIV ст. не лише в одній Італії. Ми повністю погоджуємося з нашим видатним попередником і вважаємо, що правління Річарда II Плантагенета слугує яскравим тому доказом.

Останній представник прямої лінії Плантагенетів Річард II знаходився на англійському троні понад двадцять років (з 1377 по 1399 рр.). За своє доволі довге правління англійський монарх зіштовхнувся із селянським повстанням, баронською опозицією та протистояннями власній політиці в парламенті. Зійшовши на трон в малолітньому віці, він довгий час перебував під опікою Ради, а згодом фактично був усунутий від трону лордами-апелянтами. Лише 1389 роком можна датувати початок самостійного царювання Річарда II. Десятиліття свого життя він поклав на ствердження нового статусу англійського монарха та створення образу богообраного правителя. Сучасний англійський дослідник Найджел Сол характеризує даний етап правління Річарда як більш вдалий, націлений на посилення королівської влади, створення чіткої ієрархії та встановлення контролю над підданими [41].

Видатний російський історик культури М. С. Корелін зазначав, що розвиток гуманістичних ідей в царині політичної думки «виражався в поступовому падінні середньовічних політичних традицій, в посиленні раціоналізму, котрий, не стримуваний ні мораллю, ні традицією, рахується лише з дійсністю» [8, с. 262]. Саме цю головну рису ренесансної монархії ми вбачаємо в тих політичних перетвореннях, які намагався втілити в життя Річард II Плантагенет.

В умовах відносного політичного спокою Річард намагається сформувати партію власних прибічників. Російська дослідниця Ренесансу Н. В. Ревякіна зазначає, що однією з характерних рис, яка виділяє епоху Відродження в історії Італії, став вихід на історичну арену «нових людей» – «енергійних, підприємливих діячів загалом з популанського середовища, яким було затісно в межах корпорацій і рамках цехових та середньовічних норм життя. Вони починають по-новому відчувати зв'язок з світом, суспільством та іншими людьми. При зростанні ролі особистої ініціативи їх психологія, мотиви їх дій змінюються, поступово конструюється інший тип свідомості, відмінний від середньовічного» [13, с. 6]. Подібну картину ми можемо спостерігати в Англії кінця XIV ст.

При королівському дворі Річарда II постає чимало «нових людей». З 1377 по 1413 р. рицарями короля іменувалися біля 300 осіб, титул 78 був збережений пожиттєво [42]. В період з 1389 р. король взяв до себе на службу 82 рицаря та 125 зброєносців. Деякі з них стали шерифами, інші чиновниками різних рівнів, проте більшість склали надійну опору монарха в парламенті (як то Джон Буші, Генрі Грін, Вільям Бегот).

В особовому складі Королівської Ради в період 1389-1399 рр., відчувається помітне збільшення кількості рицарів серед безпосередніх радників монарха у порівнянні з попереднім етапом його правління. Річард II вводить до складу Ради велику кількість «нових людей», внаслідок чого зростає загальна кількість королівських радників. Якщо Постійні Ради, ініційовані парламентом на початку царювання монарха, склалися з 11-13 осіб, то на одній з Рад 1390 р. була присутня двадцять одна людина, а максимальна кількість осіб в Раді склала тридцять чотири [24, р. 132].

На посади лорда-канцлера та лорда-скарбника все частіше призначаються миряни (посаду лорда-канцлера п'ять разів займали світські особи – двічі лорд ле Скруп, двічі граф Сафолк, до речі, колишній купець Майкл де ла Поль, та на короткий термін граф Ерундел; лордами-скарбниками були в 1381 р. рицар-госпітальєр Роберт Гейлз, в 1381-1386 рр. – рицар Г'ю Сегрейв і в 1398-1399 рр. фаворит короля граф Уїлтшир) [18, с. 606-607], що, правда частіше за все, викликало загальне обурення та осуд з боку опозиційно налаштованих лордів та представників духовництва.

Не знаходячи спільної мови з прелатами-аристократами своєї юності, Річард доволі відкрито проявляє самоуправство по відношенню до церкви, віддаючи перевагу придворним церковнослужителям (єпископам Солсбері, Вустеру, Сент-Девіду) та освіченим монахам, котрим передоручає єпископські кафедри (так Едмунд Стаффорд став єпископом Екзетерським, Томас Меркс – єпископом Карлайльським) [47, р. 324.].

В 90-ті роки XIV ст. фактично складається Таємна Рада монарха. Великі магнати зрідка відвідують її зібрання, а трьохп'яти присутніх достатньо для прийняття рішення [23, р. 491, 499-503]. Так звана Вузька рада буде характерна для завершального етапу правління Річарда II. В 1397-1399 рр. до її складу входили особи, наближені до монарха: лорд-канцлер Едмунд Стаффорд, єпископ Ексетерський; лорд-скарбник Уільям ле Скруп, граф Уїлтшир; лорд-хранитель малої королівської печатки Річард Кліффорд, а також Генрі Грін, Джон Буші та Вільям Бегот – “жадібні, марнославні та малодушні рицарі” [46, р. 308.], як характеризує їх вороже налаштований по відношенню до Річарда II хроніст Томас Волсінгем.

Загалом, наприкінці XIV – на початку XV ст. в Англії відчутно зростає бюрократичний державний апарат. В 1400 р. майже 200 чиновників працюють в вищих державних управліннях, як то Рада, канцелярія, скарбниця, офіс хранителя малої печатки, суди Королівської Лави та Загальних Справ. Їхня бюрократична сутність чітко проявляється в тому, що з поваленням Річарда майже всі клерки зберегли свої посади та повноваження [33, р. 70.].

Наступною рисою, характерною для італійського тирана XIV – XV ст., яка віднайшла себе на англійському ґрунті, стала фінансова політика короля. «Про займи в тому вигляді, як вони існували в містах, не було й мови, скоріше практикувалися добре продумані акти насильства... такі наприклад, як заміщення вищих фінансових чиновників та позбавлення їх майна в суто султанському дусі» [2, с. 12], – писав в XIX ст. один з батьків ренесансних студій Я. Буркхардт.

Цікавими в цьому контексті є засоби, якими Річард II наповнював власну скарбницю. Так, в 1392 р. Річард стягнув з Лондона £ 30 тис. Це сталося після того, як лондонці, вирішивши поторгуватися з королем, відмовили йому в позиці в тисячу фунтів та вбили фламандця, який дав королю в борг необхідну суму. Як наслідок, в березні 1392 р. Річард переніс столицю, судові установи та скарбницю до Йорку і погодився повернутися до Лондону лише в липні, після обіцянки чималого відшкодування короні з боку міщан [46, р. 286-288]. На парламенті 1397-1398 рр. сімнадцять східних графств Англії та Лондон були проголошені співучасниками державного злочину лідерів опозиції 1387-1388 рр. За королівське прощення вони були вимушені заплатити великі штрафи (від 1000 марок до 1000 фунтів) [48, р. 179.]. В листопаді 1398 р. король змусив багато заможних людей королівства та численні корпорації поставити свої підписи та печаті на чистих листках (*albae cartae*), які він міг заповнити за власним розсудом [28, р. 65.; 46, р. 305-306.]. Пресловуті *albae cartae* значно розширили коло невдоволених в середовищі міщан, так як «примусовими кредиторами» стали торгово-ремісничі гільдії майже всіх міст країни [14, с. 192.]. Протягом 1397 р. за допомогою *albae cartae* та продажі помилювань королівський уряд отримав £ 52 тис.

Суголосно з цим звучить тон листа, написаного королем 1 лютого 1395 р. в Дубліні та адресованого герцогу Йорку, лорду-протектору королівства й Раді. Аналізуючи ірландський бунт, король констатує, що суворе покарання є небажаним, бо воно лише загострить ситуацію. Вирішити питання можна через помилювання, «з урахуванням штрафів та грошових виплат, які мають бути внесені за нього» [36]. Перед нами зразок політичної тактики Річарда II, тотожній в певному сенсі рисам його характеру – схильність до мирного вирішення проблем не без певного матеріального зиску.

В січні 1398 р. Общини надали в розпорядження королю митні збори. В 1399 р., після смерті Джона Гонта, герцога Ланкастера та Маргарет Маршал, герцогині Норфолк, Річард II оголосив про конфіскацію їх володінь, які були чи не найбільшими в Англії. За підрахунками кембриджських істориків, коли Річард II в 1399 р. відправлявся в свій черговий ірландський похід, він залишив £ 50 000 на зберігання в замку Голт в Чеширі [47, р. 325.].

«За рахунок цих прибутків прагнули утримувати двір, охоронців, найманців, будівельні роботи та блазнів, а також талановитих людей мистецтва, що входять в найближче оточення володаря... Ліберальна поблажливість князів Північної Італії в XIII ст. відносилася лише до рицарів, служилого дворянства та мінезингерів. Інакше кажучи, перед нами – мислячий монументальними образами, італійський тиран з жагою слави, що потребує таланту як такого. Поет та вчений слугують для нього новою опорою... В зв'язку з цим всесвітньо відомий володар Верони, Кан Гранде делла Скала, який утримував при своєму дворі в особі блискучих вигнанців всю Італію» [2, с. 12].

Витрати двору в правління Річарда II виросли вдвічі з £ 12 000 до £ 27 000 [33, р. 65.], витрати Гардеробу в період з вересня 1392 по вересень 1394 р. склали £ 16 000 по відношенню до £ 8 000 у відповідний період 1390-1392 рр [52, р. 150.]. Зберігся так званий «The treasure roll» («Сувій коштовностей»), на 40 листах якого, загальною довжиною 28 метрів, міститься 1206 записів, що описують коштовності Річарда II та двох його дружин, Анни та Ізабелли. Серед цінних предметів позначені корони, золотий посуд, діадеми та інші прикраси, окремі коштовні каміння, церковне начиння, різноманітні предмети, вилучені у апелянтів та отримані від інших іноземних володарів в якості подарунків. Оцінка загальної суми коштовностей приголомшує, вона складає £ 209 000 [40].

Був створений королем і загін постійної охорони – двотисячна гвардія чеширських лучників, що поділялася на декілька підрозділів по 312 осіб на чолі з капітаном, які завжди мали нести варту в місці, де знаходився король [54, р. 57]. Це нововведення викли-

кало нерозуміння та осуд з боку сучасників, особливо після того, як Річард з'явився в супроводі чеширців на відкриття вересневого парламенту 1397 р. [27, р. 115-116; 46, р. 299].

Автор “Eulogium Historiarum” зображає яскраву картину придворного церемоніалу, коли король сидить на троні в оточенні придворних і той, на кого впаде його погляд, змушений тої ж миті впасти на коліна: “По торжественным дням, в которые он [*мається на увазі Річард II*] по обычаю пользовался инсигниями, он приказывал приготовить себе в зале трон, где он, выставляя себя напоказ, имел обыкновение сидеть с полудня до вечера, ни с кем не говоря, но каждого окидывая взглядом. И когда он на кого-нибудь смотрел, тому человеку, какого бы он ни был ранга, следовало преклонить колени” [Цит. по: 6, с. 30].

Англійський двір насправді став культурним центром, пристанком для освічених людей та діячів мистецтва. Архітектуру цього періоду прийнято відносити до палаючої готики, а живопис характеризують терміном готики інтернаціональної. Остання має безпосереднє відношення до проторенесансу, на який вона справила чималий вплив, особливо в регіоні Північного Відродження. В побуті відчутно збільшується присутність жінок, що приносить з собою характерну витонченість та вишуканість. Частина дослідників вважає, що придворний устрій був революціонізований численним космополітичним почетом королеви Анни Богемської, першої дружини Річарда II [12, с. 98].

Патронаж над творчими людьми став одним з основних аспектів культурної політики короля. Річарду II в 1395 р. присвятив збірку своїх віршів Жан Фруассар [26], жваве листування з королем вів Філіп де Мезьєр, замовлення від Річарда II отримували Джеффрі Чосер, Джон Гауер, Джон Кленвоу. Напевно до шлюбу Річарда була написана поема “Пташиний парламент”, безсумнівно, перед придворними Чосер декламував “Троїла та Крессіду”, на замовлення королеви Анни створювалася “Легенда про славетних жінок” [1]. Серед доволі освічених радників та друзів монарха – сер Льюїс Кліффорд, близький знайомий французького поета Есташа Дешана, а також Джон Монтегю, граф Солсбері, який

сприяв французькому шлюбу монарха, товаришував з Христиною Пізанською та писав вірші французькою мовою [37, р. 616].

Напевно, найважливішим візуальним проявом могутності королівської влади мав стати Вестмінстер-Холл, перебудову якого в 1393 р. розпочали архітектори Генрі Йевель та Гью Герланд. Королем було виділено £ 1685 для покриття витрат. Річард, можливо, уявляв, що ця будівля стане виразником багатства та величності англійської монархії [47, р. 323; 52]. Вестмінстерське абатство, осередок культу Едварда Сповідника, стало сакральним місцем королівської влади. Загалом за правління Річарда витрати на ремонтні роботи в Вестмінстері склали 10-12 тис. фунтів стерлінгів [25, р. 188]. Прикрасили новий Вестмінстер-Холл зображення білого оленя, особистого бєджу монарха, стелю увінчували 26 янголів, що несли щити з гербами Англії та Франції, на південній та північній стїнах були розміщені 13 статуй королїв, починаючи вїд Едварда Сповідника і завершуючи самим Рїчардом. Певним доповненням до скульптурної серїї монархів в Вестмінстерському абатствї став Великий Західний Вітраж в Кентерберї, створений Генрі Йевелем, який також репрезентує уявлення про англїйську монархію, починаючи вїд Кнута Великого, Гарольда Годвінсона та Вїльгельма Завойовника.

Рїчард II – перший з англїйських монархів, прижиттєвї зображення якого дїйшли до нашого часу. Це «коронацїйний портрет» монарха, що зберїгається в Вестмінстерському абатствї, та славнозвїсний “Вїлтонський диптих” [49], який бїльше всього вїдображає образ сакральної величї королївської влади, до якої прагнув Рїчард II. Використання вїзуальної символїки стало однїєю з найважливіших складових полїтичної пропаганди монарха.

На панелї Вїлтонського диптиху Рїчард II постає водночас в образї короля-миротворця та короля-хрестоносця, короля, що уклав мїстичний шлюб з власною країною і отримав Господню санкцїю на своє правлїння, імператора на Землї, якому вїдкрито шлях до Царства Небесного. Не вдаючись детально до аналізу символїки диптиху, вїдзначимо цїкавий жест, присутнїй на полотнї: Дїва Марїя тримає немовля за нїжку, нїби говорючи Рїчарду,

що він має піти по стопам Христа. Цей шедевр інтернаціональної готики став головним та найважливішим проявом візуалізації влади монарха [19; 20].

Насправді наприкінці свого правління Річард II досягає неймовірних висот влади: у 1396 р. було укладено перемир'я з Францією, в 1397 р. була зломлена опозиція лордів-апелянтів³, парламент 1397-1398 рр. закінчує сесію в Шрусбері, перетворюючись на «кишеньковий», королівська казна наповнена золотом. Сам монарх асоціює себе з Христом Спасителем⁴, а своє правління позиціонує як містичний шлюб з власною країною, що й знаходить відображення в репрезентаційних практиках короля. «Якщо коли-небудь на практиці, рівно як і в теорії, англійський правитель був самодержавцем, таким від початку 1398 р. став Річард II» [9, с. 527].

І дійсно, на останньому етапі свого правління Річард II все більше постає перед нами в образі італійського тирана епохи кватроченто, а не англійського монарха кінця XIV ст. «Він говорив ясно, з обличчям зухвалим та суворим, що його закони містяться на його вустах, чи в його грудях, і що він один може змінювати й встановлювати закони свого королівства» [30, р. 28-29].

В «Суммі теології» Томи Аквіната читаємо: «Царская власть – наилучшая форма правления для народа, если она не подвергается порче: ведь по причине огромной власти, предоставленной

---

³ Король, якого хроністи порівнювали з Іродом, запросив лордів-апелянтів до себе на свято. Щоправда прибув лише один граф Варвік, який на місці ж був заарештований. Тоді Річард сам відправився в Плеші до герцога Глостера, де заарештував дядька, що скаржився на хворобливий стан. Згодом архієпископ Ерундел, повіривши в обіцянку монарха зберегти колишнім змовникам життя, переконав свого брата-графа здатися на милість короля. В результаті Річард стратив графа Ерундела та, імовірно, наказав вбити герцога Глостера. Стосовно цих подій В.Е. Крусман пише: «Річард II має перед ним [Томасом Ерунделом] саме ту перевагу, яку італійці Кватроченто будуть називати в людині *virtù*» [9, с. 492].

⁴ Характерним є, наприклад, акламаційний в'їзд до Лондону в 1392 р. Див.: Richardi Maydiston de concordia inter regem Richardi II et civitatem London [39], та статтю В.А. Ковалева «Истина мифа власти: континуитет и дисконтинуитет в аккламационных процессах английских монархов конца XIV – начала XVII века» [7].

царю монархия легко вырождается в тиранию, если только добродетель того, кому предоставляется такая власть, не является совершенной» [5, с. 458]. Річард II, імовірно, знав цей вираз Томи⁵ і безперечно своє правління вважав досконалим⁶.

Переходячи до висновків, зауважимо, що ренесансні гуманістичні ідеї формуються в Англії вже в XIV ст. і стають доволі розповсюдженими, зокрема, знаходять своє вираження в політичних структурах англійського суспільства. В сфері політичних практик короля Річарда II Плантагенета можна виділити ряд елементів, характерних для ренесансних монархій кінця XIV – початку XVI ст.

По-перше, це проникнення до Королівської Ради та оточення монарха «нових людей» – енергійних, амбіційних, які не спираються на традиційні структури середньовічного суспільства, а досягають свого положення завдяки індивідуальним здібностям та якостям. В Англії кінця XIV ст. формується справжній бюрократичний апарат.

По-друге, містичне бачення ролі монарха поєднується в політичній концепції Річарда II з раціоналістичними засобами досягнення власної могутності та величі. При цьому останні можуть бути придбані за будь-яку ціну (згадується «державець» Н. Мак'явеллі).

По-третє, помітним важелем стає фінансова політика короля, яка не відрізняється моральністю і спирається на силові методи в отриманні необхідним грошових вливань.

Ставши фінансово незалежним, отримані кошти англійський монарх витрачає на системи репрезентації та візуалізації влади, зокрема, здійснює патронаж над творчими людьми, які стають безпосередньою опорою влади «ренесансного правителя». Двір

---

⁵ В бібліотеці вчителя Річарда II Саймона Барлі знаходився трактат учня Томи Аквіната Егідія Римського «Про правління державців», що містить схожі політичні ідеї.

⁶ Проте вся могутність Річарда видалася ілюзорною. Впевнений в своїх силах король в 1399 р. відправився в другий ірландський похід, залишивши Англію без надійного правителя. Повернувшись, він опинився в країні, охопленій полум'ям бунту. Не минуло й двох тижнів, як помазаний на царювання король назавжди зник в підземеллі замку Понтефракт.

Річарда II перетворився на прообраз ренесансного двору італійських тиранів епохи кватроченто.

На останок слід зробити припущення щодо можливості використання Річардом II італійських взірців, щоправда дані про це у нас відсутні, а В. Е. Крусман взагалі вважав більш імовірним зворотній вплив: сам англійський король став зразком для італійських тиранів [9, с. 470]. В цьому немає нічого неймовірного. До нас не дійшло італійських біографій Річарда, проте у Франції вони були доволі розповсюджені [50; 51], італійці ж, як вже зазначалося вище, також мали з Англією доволі тісні контакти.

Якоб Буркхардт писав: «Свідомий підрахунок на майбутнє всіх коштів, про що жоден з тодішніх правителів за межами Італії і не мав уяви, в поєднанні з майже абсолютною владою всередині держави, привело до появи особливих типів і форм життя» [2, с. 11]. Ми можемо з впевненістю констатувати, що один монарх за межами Італії XIV ст. все ж відповідав вищезазначеним нормам. Прагнення Річарда II до сильної та сакральноперсоніфікованої монархії знайшло своє історичне продовження в політиці англійського абсолютизму.

Список використаної літератури та джерел

1. Акройд П. Чосер/ пер. с англ. Е. Осеновой. М.: КоЛибри, 2011. 240 с.
2. Буркхардт Я. Культура Возрождения в Италии / Под ред. Л.Т. Мильской и др.; пер. с итал. Н. Н. Балашова и И. И. Маханькова. М.: Юрист, 1996. 591 с.
3. Гарднер Дж. Жизнь и времена Чосера / Пер. с англ.; предисл. З. Гачечиладзе; коммент. В. Воронина. М.: Радуга, 1986. 448 с.
4. Горбунов А.Н. Чосер средневековый. М.: Лабиринт, 2010. 335 с.
5. Жильсон Э. Избранное. Т. 1. Томизм. Введение в философию св. Фомы Аквинского / Пер. с фр. М., СПб: Университетская книга, 1999. 496 с.
6. Канторович Э. Х. Два тела короля. Исследования по средневековой политической теологии / Пер. с англ.

- А. Ю. Серединой; под ред. М. А. Бойцова. М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. 744 с.
7. Ковалев В. А. Истина мифа власти: континуитет и дисконтинуитет в аккламационных процессиях английских монархов конца XIV – начала XVII века // Королевский двор в Англии XV – XVII веков / Труды исторического факультета СПбГУ, Т.7. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2011. С. 303-304.
  8. Корелин М. С. Ранний итальянский гуманизм и его историография. Критическое исследование. Т.1. Историографический обзор. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1914. 270 + XXXVI с.
  9. Крусман В.Э. На заре английского гуманизма. Английские корреспонденты первых итальянских гуманистов в ближайшей своей обстановке. Одесса, 1915. 710 с.
  10. Культура Западной Европы в эпоху Возрождения / [Л. М. Брагина и др.], отв. ред. Л. М. Брагина. М.: Мосгосархив, 1996. 390 с.
  11. Немиллов А.Н. Специфика гуманизма Северного Возрождения // Типология и периодизация культуры Возрождения / Под ред. В.И. Рутенбурга. М.: Наука, 1978. С. 39-51.
  12. Норвич Д. История Англии и шекспировские короли / Пер. с англ. И. В. Лобанова. М.: Астрель, 2012. 414 с.
  13. Ревякина Н. В. Проблемы человека в итальянском гуманизме второй половины XIV – первой половины XV в. М.: Наука, 1977. 273 с.
  14. Репина Л. П. Сословие горожан и феодальное государство в Англии XIV века. М.: Наука, 1979. 222 с.
  15. Сапрыкин Ю. М. От Чосера до Шекспира: этические и политические идеи в Англии. М.: Изд-во МГУ, 1985. 192 с.
  16. Сэр Гавейн и Зеленый рыцарь: [сб. средневековых английских поэм] / Пер. со среднеангл. Н. Резниковой и В. Тихомирова. М.: Аграф, 2006. 320 с.
  17. Торкут Н. М. Специфіка англійського гуманізму (до постановки проблеми) [Електронний ресурс]// Ренесансні студії, 2002, вип.8. С. 59-75. Режим доступу: <http://shakespeare.in.ua/uk/torkut-n-specifika-anglijskogo>

- gumanizmu-do-postanovki -problemi/ (останнє звернення: 07.10.2017)
18. Устинов В.Г. Столетняя война и Война Роз. М.: АСТ: Астрель; Хранитель, 2007. 637 с.
  19. Чепіженко В. Візуалізація влади: символіка «Вілтонського диптиху» та сакралізація образу монарха // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва, 2017, вип. 1, с. 61 – 69.
  20. Чепіженко В. П'ята немовляти: до питання про політичну концепцію Річарда II Плантагенета // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 28 квітня 2017 р.). Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С. 68.
  21. Чосер Дж. Кентерберийские рассказы / Подгот. А. Н. Горбунов, В. С. Макаров. М.: Наука, 2012. 951 с.
  22. Чосер Дж. Книга о королеве. Птичий парламент / Пер. с англ., предисл. и коммент. С. Александровского. М.: Время, 2004. 224 с.
  23. A Journal of the Clerk of the Council during the Fifteenth and Sixteenth Years of Richard II // Baldwin J.F. The King's council during the Middle Ages. Oxford: At the Clarendon Press, 1913. P. 489-504.
  24. Baldwin J.F. The King's council during the Middle Ages. Oxford: At the Clarendon Press, 1913. 600 p.
  25. Blick S. King and Cleric: Richard II and the iconography of St Thomas Becket and St Edward the Confessor at Our Lady of Undercroft, Canterbury Cathedral // Beyond Pilgrim Souvenirs and Secular Badges. Essays in Honour of Brian Spencer / Edited by Sarah Blick. Oxford: Oxbow Books, 2007. P. 182-200.
  26. BnF MS Français 2646 (Jean Froissart, Chronicles) fol. 194 v. [Електронне джерело]. Режим доступу: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8438607b> (останнє звернення: 08.10.2017)
  27. Chronicon Adae de Usk (1377 – 1404)/ Edited with a translation and notes by E. M. Thompson. London: John Murray, 1876. 244 p.
  28. Continuatio Eulogii // Chronicles of the revolution 1397 – 1400. The reign of Richard II / Translated and edited by Chris

- Given-Wilson. Manchester and New York: Manchester University Press, 1993. – P. 64-69, 235-236.
29. Dieulacres Chronicle // Chronicles of the revolution... P. 96-98, 153-155.
  30. English Constitutional Documents 1307 – 1485 / Ed. by E.C. Lodge and G.A. Thornton. Cambridge University Press, 1935. 430 p.
  31. Extracts from the Rolls of Parliament // Chronicles of the revolution... P. 79-93, 213-223.
  32. Extracts from the Rolls of Parliament // Illustrations of Chaucer's England / Ed. by D. Hughes. London: Longmans, 1919. P. 101-103, 106-111, 199-201, 208-230, 237-244, 251, 254-259, 266-269, 272-284, 285-294.
  33. Gillingham J.B. Crisis or Continuity? The Structure of Royal Authority in England 1369-1422 // Das Spätmittelalterliche Königtum in Europäischen Vergleich / ed. by R. Schneider. Sigmaringen, 1987. P. 59-80.
  34. Hattaway M. A Companion to English Renaissance Literature and Culture. Blackwell Publishers Ltd, 2003. 788 p.
  35. Letter from the Galeazzo Visconti of Milan to King Edward the Third // Original letters, illustrative of English history / Ed. by H. Ellis. 3 ser. V.1. London, 1846. P. 43-45.
  36. Letter from the King in Ireland to the Council // Illustrations of Chaucer's England... P. 264-265.
  37. Marchandisse A. Philippe de Mézières et son Epistre au roi Richart // Le Moyen Âge, t. 116, fasc. 3-4, 2010, pp. 605-623.
  38. Medieval English Political Writings [Электронный ресурс] / Ed. by J.M. Dean. Michigan: Medieval Institute Publications, 1996. Режим доступа: <http://d.lib.rochester.edu/teams/publication/dean-medieval-english-political-writings> (останне звернення: 08.10.2017)
  39. Richardi Maydiston de concordia inter regem Richardi II et civitatem London // Political poems and songs relating to English History, composed during the Period from the Accession of Edward III to that of Richard III / Ed. by T. Wright: In 2 vols. Vol. 1. London, 1859. P. 282-300.
  40. Richard II's Treasure: the riches of a medieval king. [Электронне джерело]. Режим доступу: [320](http://www.history.

</div>
<div data-bbox=)

- ас.uk/richardII/roll.html (останнє звернення: 08.10.2017)
41. Saul N. Richard II. Yale University Press, 1997. 514 p.
  42. Scott D. Richard II and Henry IV: Courts of Chivalry in Late Medieval England? [Електронне джерело]. University of Stirling, 2014. 53 p. Режим доступу: <https://www.academia.edu/> (останнє звернення: 01.10.2017)
  43. Short Kirkstall Chronicle // Chronicles of the revolution... P. 94-96, 132-135.
  44. Sider S. Handbook to life in Renaissance Europe. New York: Oxford University Press, 2005. 382 p.
  45. Steel A. Richard II. Cambridge University Press, 1941. 320 p.
  46. The Chronica Maiora of Thomas Walsingham, 1376-1422 / translated by D. Preest; with annotations and an introduction by J. G. Clark. – London: The Boydell Press, 2005. – 472 p.
  47. The New Cambridge Medieval History. Vol. 6. 1300 – 1415 / Editorial board Abulafia D., Brett M., Keynes S., Linehan P., McKitterick R., Powell E., Shepard J., Spufford P. Cambridge University Press, 2008. 1076 p.
  48. The Record and Process // Chronicles of the revolution... P. 169189.
  49. The Wilton Diptych, about 1395 – 1399, English or French (?). NG4451. URL: <http://www.nationalgallery.org.uk/paintings/english-or-french-the-wilton-diptych> (останнє звернення: 31.10.2016)
  50. Traison et Mort // Chronicles of the revolution... – P. 99-104, 190-191, 230-234.
  51. Translation of a French Metrical History of the Deposition of King Richard the Second / Ed. J. Webb // Archaeologia or Miscellaneous tracts relating to antiquity. Vol. XX. London, 1824. P. 1-423.
  52. Tuck A. Richard II and the English Nobility. London: Edward Arnold (Publishers) Ltd, 1973. 255 p.
  53. Usk T. The Testament of Love [Електронний ресурс] / Edited by R. Allen. Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 1998. Режим доступу: <http://www.lib.rochester.edu/> (останнє звернення: 05.10.2017)
  54. Vita Ricardi Secundi // Chronicles of the revolution... P. 54-63, 126-131, 238-239, 241-242.

RENAISSANCE ELEMENTS IN THE POLITICAL PRACTICES OF RICHARD II

The article deals with historical personality of Richard II in 1389-1399. The key issue is Richard's conception of authority. Author focuses on the features of Renaissance humanism in Richard's political conception. Moreover, the article deals with categories of political symbolism and representation of political power under Richard II. Author pays attention to ceremonial, ideological and visual aspects of royal power in this period.

Image of Richard as king-peace-maker and Crusader King, his mystical marriage with his kingdom, all this has been the subject of this study. Richard II positioned himself as God's chosen king. Having transferred his kingdom to Virgin Mary, he received a divine mandate to rule.

Political and cultural ideals, some problems of medieval mentality are observed on basis of studying a number of chronicles and literary works. Resorting methods of comparative and visual history and historical reconstruction are employed.

According to the author, the introduction to the Council of «new people», the king's financial policy, representative practices and visual manifestations of ideology indicate the presence of the Renaissance elements of the Richard II's political concept.

Key words: *Richard II, England, 14th century, political practices, tyranny, Renaissance.*

СПИСОК ПОСИЛАНЬ (REFERENCES)

Abulafia, D. and other, eds., 2008. *The New Cambridge Medieval History*. Vol. 6. 1300-1415. Cambridge University Press.

Akroyd, P. 2011. *Chaucer* [Chaucer]. Translated from English by E. Osenevov. Moscow: KoLibri.

Baldwin J.F. 1913. *The King's council during the Middle Ages*. Oxford: At the Clarendon Press.

Baldwin, J.F. 1913. A Journal of the Clerk of the Council during the Fifteenth and Sixteenth Years of Richard II. *The King's council during the Middle Ages*. Oxford: At the Clarendon Press.

Blick, S. 2007. King and Cleric: Richard II and the iconography of St Thomas Becket and St Edward the Confessor at Our Lady of Undercroft, Canterbury Cathedral. *Beyond Pilgrim Souvenirs and Secular Badges. Essays in Honour of Brian Spencer*. Oxford: Oxbow Books.

BnF MS Français 2646 (Jean Froissart, Chronicles) fol. 194 v., [online]. Available at: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8438607b>> (Accessed 8 October 2017)

Bragina, L.M. eds., 1996. *Kultura Zapadnoy Evropy v epohu Vozrozhdeniya*. [Culture of Western Europe in the Renaissance]. Moscow: Mosgosarhiv.

Burkkhardt Ya. 1996. *Kul'tura Vozrozhdeniya v Italii* [Culture of the Renaissance in Italy]. Translated from Italian by N. N. Balashov and I. I. Mahan'kov. Moscow: Yurist.

Chaucer, Dzh. 2004. *Kniga o koroleve. Ptichiy parlament*. [The book is about the queen. Bird Parliament]. Translated from English by S. Aleksandrovskiy. Moscow: Vremya.

Chaucer, Dzh. 2012. *Kenterberiyские рассказы*. [The Canterbury Tales] Translated from English by A. N. Gorbunov. Moscow: Nauka.

Chepizhenko, V. 2017. *Pyata nemovliaty: do pytannia pro politychnu kontseptsiiu Richarda II Plantageneta*. [Fifth Infant: The Question of the Political Concept of Richard II Plantagenet] In: *Karazinski chytannia (istorychni nauky). Tezy dopovidey 70-ii mizhnarodnoii naukovoii konferentsii* (m. Kharkiv, 28 kvitnia 2017 r.) [Karazin Readings (Historical Sciences): Abstracts of the 70th International Scientific Conference (Kharkiv, April 28, 2017)]. Kharkiv: KhNU. P. 68.

Chepizhenko, V. 2017. *Vizualizatsiia vlady: symvolika "Viltonskogo dyptykhu" ta sakralizatsiia obrazu monarkha*, [Visualization of power: the symbolism of the "Wilton Diptych" and the sacralization of the image of the monarch] *Text i obraz. Aktualni problem istorii mystetstv*, [Text and image: Actual problems of art history] vup. 1, pp. 61 – 69.

Dean, J.M. eds., 1996. *Medieval English Political Writings*. Michigan: Medieval Institute Publications, [online]. Available at: <<http://d.lib.rochester.edu/teams/publication/dean-medieval-english-political-writings>> (Accessed 8 October 2017)

Dieulacres Chronicle. *Chronicles of the revolution...* pp. 96-98, 153-155.

Ellis, H. eds., 1846. Letter from the Galeazzo Visconti of Milan to King Edward the Third. *Original letters, illustrative of English history*. 3 ser. V.1. London.

Extracts from the Rolls of Parliament. *Chronicles of the revolution...* pp. 79-93, 213-223.

Gardner D. 1986. *Zhizn' i vremena Chosera* [Life and times of Chaucer]. Translated from English. Moscow: Raduga.

Gillingham, J.B. 1987. Crisis or Continuity? The Structure of Royal Authority in England 1369-1422. *Das Spätmittelalterliche Königtum in Europäischen Vergleich*. Sigmaringen, pp. 59-80.

Given-Wilson, Ch. eds., 1993. Continuatio Eulogii. *Chronicles of the revolution 1397-1400. The reign of Richard II*. Manchester and New York: Manchester University Press, pp. 64-69, 235-236.

Hattaway, M. A. 2003. *Companion to English Renaissance Literature and Culture*. Blackwell Publishers Ltd.

Horbunov A.N. 2010. *Chaucer srednevekovi* [Chaucer the Medieval]. Moscow: Labirint.

Hughes, D. eds., 1919. Extracts from the Rolls of Parliament. *Illustrations of Chaucer's England*. London: Longmans.

Kantorovich, È. H. 2014. *Dva tela korolia. Issledovanie po srednevekovoi politicheskoi teologii*. [Two bodies of the king. Studies on medieval political theology]. Translated from English by A. Yu. Seregina. Moscow: Institut Gaydara.

Korelin, M. S. 1914. *Ranniy italyanskiy gumanizm i ego istoriografiya. Kriticheskoe issledovanie. T. 1. Istoriograficheskiy obzor* [Early Italian humanism and its historiography. Critical study] Saint Petersburg: Tip. M. M. Stasyulevicha.

Kovalev, V.A. 2011. *Istina mifa vlasti: kontinuitet i diskontinuitet v akklamatsionnykh protsessiyakh angliyskikh monarhov kontsa XIV – nachala XVII veka* [The truth of the myth of power: continuity and discontinuum in the acclamation processions of English monarchs of the late XIV – early XVII centuries] *Korolevskiy dvor v Anglii XV – XVII vekov*. [Royal court in England XV – XVII centuries / Proceedings of the historical faculty of St. Petersburg State University] SPb.: SPbGU.

Krusman, V.E. 1915. *Na zare angliyskogo gumanizma. Angliyskiye korrespondenty pervykh italyanskikh gumanistov v blizhayshei svoiei ustanovke*. [At the dawn of English humanism. English correspondents

of the first Italian humanists in their immediate surroundings] Odessa.

Letter from the King in Ireland to the Council. *Illustrations of Chaucer's England...* pp. 264-265.

Lodge, E.C. and Thornton, G.A. eds., 1935. *English Constitutional Documents 1307 – 1485*. Cambridge University Press.

Marchandise, A. 2010. Philippe de Mézières et son Epistre au roi Richard. *Le Moyen Âge*, t. 116, fasc. 3-4, pp. 605-623.

Nemilov, A. N. 1978. *Spetsifika gumanizma Severnogo Vozrozhdeniya. Tipologiya i periodizatsiya kultury Vozrozhdeniya*. [Specificity of the humanism of the Northern Renaissance. Typology and periodization of the culture Renaissance] Moscow: Nauka.

Norvich, D. 2012. *Istoriya Anglii i shekspirovskie koroli* [History of England and Shakespeare's kings]. Translated from English by I. V. Lobanova. Moscow: Astrel.

Preest, D. and Clark, J.G. eds., 2005. *The Chronica Maiora of Thomas Walsingham, 1376-1422*. London: The Boydell Press.

Repina, L. P. 1979. *Soslovie gorozhan i feodalnoe gosudarstvo v Anglii XIV veka*. [Estate of the townspeople and the feudal state in England of the XIV century]. Moscow: Nauka.

Reviakina, N. V. 1977. *Problemy cheloveka v italianskom gumanizme vtoroi poloviny XIV – pervoi poloviny XV v.* [Human problems in the Italian humanism of the second half of the 14th - first half of the 15th century]. Moscow: Nauka.

Richard II's Treasure: the riches of a medieval king, [online]. Available at: <<http://www.history.ac.uk/richardII/roll.html>> (Accessed 8 October 2017)

Saprykin, Yu. M. 1985. *Ot Chaucera do Shekspira: eticheskie i politicheskie idei v Anglii*. [From Chaucer to Shakespeare: ethical and political ideas in England]. Moscow: MGU.

Saul N. 1997. *Richard II*. Yale University Press.

Scott D. 2014. *Richard II and Henry IV: Courts of Chivalry in Late Medieval England?* University of Stirling, [online]. Available at: <<https://www.academia.edu/>> (Accessed 1 October 2017)

Ser Gaveyn i Zelenyi rytsar: [Sir Gawaine and the Green Knight]. 2006. Translated from English by N. Reznikova i V. Tikhomirova. Moscow: Agraf.

Short Kirkstall Chronicle. *Chronicles of the revolution...* pp. 94- 96, 132-135.

Sider S. 2005. *Handbook to life in Renaissance Europe*. New York: Oxford University Press.

Steel A. 1941. *Richard II*. Cambridge University Press.

The Record and Process. *Chronicles of the revolution...* pp. 169-189.

The Wilton Diptych, about 1395 – 1399, English or French (?). NG4451, [online]. Available at: <<http://www.nationalgallery.org.uk/paintings/english-or-french-the-wilton-diptych>> (Accessed 31 October 2016)

Thompson, E.M. eds., 1876. *Chronicon Adae de Usk (1377-1404)*. London: John Murray.

Torkut, N. M. 2002. *Spetsyfika angliiskogo gumanizmu (do postanovky problem)* [Specificity of English humanism (to the problem statement)], *Renesansni studii*, no. 8, pp. 59-75, [online]. Dostupno: <<http://shakespeare.in.ua/uk/torkut-n-specifika-anglijskogo-gumanizmu-do-postanovki-problemi/>> (Accessed 7 October 2017)

Traison et Mort. *Chronicles of the revolution...* pp. 99-104, 190-191, 230-234.

Tuck, A. 1973. *Richard II and the English Nobility*. London: Edward Arnold (Publishers) Ltd.

Usk, T. 1998. *The Testament of Love*. Michigan: Medieval Institute Publications, [online]. Available at: <<http://www.lib.rochester.edu/>> (Accessed 5 October 2017)

Ustinov, V.G. 2007. *Stoletniaia vojna i Vojna Ros*. [Hundred Years War and the War of the Roses] Moscow: AST, Astrel, Khranitel.

Vita Ricardi Secundi. *Chronicles of the revolution...* pp. 54-63, 126-131, 238-239, 241-242.

Webb, J. eds., 1824. Translation of a French Metrical History of the Deposition of King Richard the Second. *Archaeologia or Miscellaneous tracts relating to antiquity*, vol. XX. London, pp. 1-423.

Wright, T. eds., 1859. Richardi Maydiston de concordia inter regem Richardi II et civitatem London. *Political poems and songs relating to English History, composed during the Period from the Accession of Edward III to that of Richard III*. In 2 vols. Vol. 1. London.

Zhilson È. 1999. *Izbrannoe*. T. 1. *Tomizm. Vvedenie v filosofiyu sv. Fomy Akvinskogo* [Favorites. T. 1. Thomism. Introduction to the philosophy of St. Thomas Aquinas]. Translated from French. Moscow, Saint Petersburg: Universitetskaya kniga.